

העתונות היהודית בצפון אפריקה

חיים סעדון

ההיקף הגדול מבחינה כמותית של העתונות היהודית בצפון אפריקה, ובמיוחד בתוניסיה, משך את תשומת ליבם של חוקרים שונים. אולי אך טבעי היה כי ראשית ההתענינות היתה בהכנת רשימות מצאי של עתונות זו. הראשון ששם לב לתופעה היה וסל¹ כבר בראשית המאה. אם כי הוא התייחס בפירוטו לא לעתונות בלבד, אלא לכלל הספרות היהודית-ערבית. לאחר מכן פירסם זכודובסקי אינדקס עתונות של האוכלוסיה הילידה בתוניסיה, קרי: הלא צרפתית ובכלל זה העתונות היהודית. לאינדקס צירף החוקר גם תיאור גרפי המציג את היחס המספרי בין סוגי העתונות השונים בחתך של שנים. ב-1989 פירסם חוקר תוניסאי בשם מוחמד

חמדאן מודיך לעתונות הערבית, הצרפתית והיהודית שהופיעה בתוניסיה בשנים 1838 עד 1956. לגבי כל עתון מסר המחבר אינפורמציה כוללת, המסתמכת בעיקר על הבקשות שהועברו לשלטונות המקומיים לפירסום העתון, ולא על סמך בדיקתם של העתונים. יוצא דופן מבין פירוטו אלה הוא חיבורו הנוכחי של אברהם הטל, כתבי עת ועתונים יהודים בצפון אפריקה, שיצא זה עתה לאור, והוא הרחבה של חיבור דומה שפורסם בשנת 1980. ייחודו של חיבור זה הוא בציון ההכונה המדויקת למיקומו של כל עתון בשישה אוספים מרכזיים: אוסף מכון בן צבי, הספרייה הלאומית בירושלים, הארכיון הצינוני המרכזי ואוספו הפרטי של המחבר. כמו כן בודק שני אוספים בחו"ל: ספריית חברת כל ישראל חברים והספרייה הלאומית בפריז. בחירה זו לא היתה מקרית שכן אלו הם האוספים החשובים ביותר הקיימים שבהם ניתן למצוא גם עתונות יהודית. התוצאה שלפנינו מעידה שהבחירה היתה נכונה. יחד עם זאת יוצאת הבחירה חסרה כיון שאין היא מתייחסת לאחד הארכיונים החשובים ביותר למחקר, כולל מחקר העתונות: שלוחת ארכיון משרד התוך הצרפתי הנמצאת בעיר נאנט. ארכיון זה כולל את החומר שהובא מהפרוטקטורטים של צרפת, במיוחד מרוקו ותוניסיה החשובות לענייננו, וכן של כל הנציגויות הדיפלומטיות של צרפת ברחבי העולם. עיון ורישום מדויק יכול היה להוסיף מידע על מצאי עתונים שאותם הזכיר הטל מתוך רשימות החוקרים

המחבר לא הסתפק בציון שם העתון ופרטיו המזהים העיקריים אלא התייחס לכל הגיליונות הקיימים באוספים אלה תוך ציון השנה ומספר הגיליון. בכך הציב המחבר עדות לעד לקיומו של העתון בזמן מוגדר. בגלל חשיבותם של האוספים שאליהם התייחס, ונתונים משווים לפירוטו קודמים או קיימים של עתונות זו, הרי שלנגד עינינו נפרשת תמונה מקיפה ושלמה למדי של העתונות היהודית שיצאה לאור בצפון אפריקה.

שיטת הרישום של הטל מאפשרת לנתח את המידע העולה מתמונה זו ובמיוחד – משך הופעת העתון. ברם, עיון שכזה מחייב זהירות שכן המידע הוא חלקי ומקרי, כלומר: הוא משקף את האופן שבו הצטבר או השתמר העתון באוסף מסוים. לכן העדר ציון שנים לגבי עתון מסוים אינו מצביע בהכרח על השנים המדויקות שבהן יצא העתון לאור.

אחת התופעות המרתקות ביותר העולות מעיון ברשימת העתונים שפירסם הטל, היא מספרם היחסי הגדול של העתונים היהודיים שיצאו לאור בתוניסיה לעומת העתונים שיצאו לאור בארצות המגרב האחרות. החלוקה במספרים היא כדלקמן: לוב – 15 עתונים, תוניסיה – 140 עתונים, אלג'יריה – 48 עתונים, ומרוקו – 41 עתונים. נתונים אלה מקבלים משנה עניין אם נביא בחשבון כי יהדות מרוקו מנתה בשיאה למעלה מ-200,000 יהודים ואלג'יריה כ-165,000, בעוד בתוניסיה מנתה הקהילה בשיאה לא יותר מאשר 105,000 נפש. בהנחה שאחד מביטוייה של המודרניזציה הוא גם היכולת להוציא לאור עתונים כאמצעי קומוניקציה ופירסום של עמדות ודעות, הרי העובדה שבאלג'יריה, שהיתה המדינה הראשונה בצפון אפריקה שנחשפה לקולוניזציה הצרפתית ונחשבה למודרנית יותר מתוניסיה, יצא לאור מספר כה קטן של עתונים יהודיים, היא מוזרה. מבלי להיכנס לניתוח היסטוריו-סוציולוגי נעיר שאת ההסבר יש למצוא באופיו השונה של תהליך המודרניזציה הנובע מהמדיניות הקולוניאלית הצרפתית כמו גם מאופי התגובה היהודית והמוסלמית למדיניות זו.

אברהם הטל, כתבי עת יהודים בצפון אפריקה, הוצאת המכון לחקר העתונות היהודית, אוניברסיטת תל אביב, 1996, 167 עמ' בעברית + 8 בצרפתית.

Première Année

Prix du Numéro :

20

Centimes

אליהו די

עדר 1

אלאשראך
כאחשבוק

10

פרנך פי אלעאם

Toutes les communications concernant le journal, doivent être adressées au nom de M. Mardocheé UZAN, Directeur-Gérant, 41, rue des Mallais, Tunis.

LE JUIF

לפיק אלסוכאחבא ואלפולסאחבא יכוננו כאמס אלמורד
מרבכי וזמן נהג אלפאליין עדר 40 כחונם

גרידה אכבארייה יהודייה

תונם ת' 6 תשרי 5697

אלכתאיב לם תרנע למאליחא אנכאן
אנשבעת או לא

Tunis, le 22 Septembre 1936

Septembre 1937

רפודי פירנס אהר

דעין . שמואל אבנר ימאלי : נלעו

העברי

זם ישראל חסנו חשול
אני נצאלין
נכח ואלשעק

שחן ציון . גדיני . וספרות

דע חרירעוה לרשעו
פירס חכמן אפיק
כרעיס
שער פירעוה

L'HEBREU

לענהל : Victor MAOUZI
31 Rue Bel-Sour
TUNIS
דעין רמאלין פי כרעו

שרח א. כפתים
אני שטיס חרירעוה שפירעוה

מה הוא ההעברי ?

שלושה מתוך מאות
- עתונים יהודיים
בצפון אפריקה: ביהודית-
ערבית (למעלה)
בעברית (באמצע)
ובצרפתית (למטה)

NOUAR

JOURNAL D'INFORMATION JUIVE AU MAROC

JOURNAL BI-MENSUEL
REDACTION - ADMINISTRATION
PUBLICITE

46 Rue Lardière - Casablanca
Téléphone - A 36 86
DIRECTEURS

G. GUERON et M. TOLEPANO

Prix - 35 francs

Abonnement annuel - 350 francs

Abonnement de soutien - 500 frs

L'objectif n° 1
de 1950

L'édification d'une nouvelle cité juive
sera entreprise incessamment à Casablanca

NOUS DIT M. Sam NAHON,
Commissaire Municipal de Casablanca

Responsable d'Etudes et de Travaux sur les problèmes juifs au Maroc, premier chef de la consultation juive du Maroc. NOUAR s'est adressé à un res.

L'oeuvre de
l'O. S. S.
au Maroc

par le Dr Leon HENZAQUEN,
médecin chef de LORE Maroc,
et de « La Maternelle »

הרי גם הצופים הם בכחינת נוער ומדוע לא הוכללו תחת אותה מגמה? דומני כי את ההסבר יש לחפש בכך שהצופים ביקשו לעצמם כלי ביטוי נפרד משלהם שידגיש את ייחודם.

הניסיון לפרסם עתונים כה רבים ומגוונים נמצא בסתירה לקושי הרב שהיה בפירסום עתונות יהודית. על קושי זה יעיד ללא ספק הקטע הבא המתייחס לאחד מגדולי העתונאים היהודים בתוניסיה, פליקס אלוש, עורך העתון "היקיצה היהודית". הקטע מתייחס לשנת 1927:

הביטוי על פני העורך ומכיסו עיניו תכירו. זהו אברך נפוח שפתיים, כחוש הריז. תלתליו השחורים מגודלים פרא, עיניו נוצצות, קולו מנסר, תנועותיו רתחניות, צוחק ורוגז בבת אחת. ורגע לא יעמוד תחתיו. אגב, הוא עורך יום והוא עורך לילה, הוא המו"ל והמחבר. הוא המדביק בולים והמגיה והוא השליח הרץ לדואר. בקיצור — אם הוא כאן — הכל כאן. ומנן לו כל אלה? הרי עני וקבצן הוא, לא עליכם. פקיד קטן בחנות רהיטים, שם, כביכול סינף המערכת. מושבה הרשמי — בחדרו היחיד, שבו יגור עם אשתו וילדתו. אך גם לחנות הביא את כלי נשקו ובליסטראותיו: נורית, זוג מספרים, וצנצנת דבק. כאן יישב הוא על מדוכתו. ברוך השם — חנות הרהיטים אינה פונדק. לא בכל רגע ורגע מזדמן קונה; על כן בין מכירת כסא למכירת שולחן — אפשר לכתוב מאמר הגון: ובין ספה למזנון — לערוך גליון שלום. והעתון מופיע בקביעות מדהימה ובו כל דבר דבור על אופניו. הרי פליטון והרי כרוניקה של חיי ארץ ישראל, והרי סקירה ספרותית והרי לכם דינים וחשבונות והרי תגובות שונות.⁵

הטל נוהג לקמץ במילים ומשתדל שלא לחזור לדברים שכבר פירסם בעבר. אולם דווקא בפירסום כה חשוב ומשמעותי זה מן הראוי היה שההקדמה תכלול גם תמצית של פירסומיו האחרים בנושא העתונות בצפון אפריקה לרבות טבלות עזר שונות שהטל כה מיומן בהכנתן. לטעמי, פירסום זה היה יוצא נשכר במידה ניכרת אילו היתה בו תוספת זו. מאידך אין ספק כי הטל נתן בידי החוקר כלים היכולים לסייע באופן ניכר להתפתחות המחקר. פירסום זה יכול להציב את יעדי המחקר הבאים:

1. סריקת מצאי רחבה יותר ואיסופה במידת האפשר. סריקה שכזו צריכה להתבצע בארכיונים השונים בארץ ומחוצה לה. אני סבור כי כאשר יפתחו למחקר ארכיונים ממלכתיים בצפון אפריקה ניתן יהיה להעשיר ולגוון את רשימת המצאי הנוכחית.
2. מחקר מעמיק של העתונים השונים ובו תיאורו של העתון, תולדותיו, הוצאתו לאור, המגמות האידאולוגיות שאפיינו כל עתון לרבות מאבקיו עם עתונים אחרים. מחקר העתונות הפנים-תנועתית עדיין לוקה בחסר ובמיוחד לוקים הניסיונות לפרסם עתונים קודם לפירסום העיקרי של התנועה. כך למשל, לפני פירסום "מחברות בית"ר" בתוניסיה פירסם פליקס אלוש,

מצאי העתונות, כפי שהוצג בעבודתו של הטל, מעיד על אופי תהליך המודרניזציה של החברות היהודיות בצפון אפריקה שהיה בעיקרו צרפתי ובחלקו המזרחי (לוב), איטלקי. תהליך זה מצא את ביטויו באמצעות העתונות בכמה אופנים ואדגיש רק שלושה מביניהם. הראשון, מספרם הגדל והולך של העתונים היוצאים לאור בו זמנית. התקופה שבין שתי מלחמות העולם היתה תקופת השיא בהוצאתם לאור של עתונים שכן היא היתה התקופה העיקרית של חיפוש האוריינטציה התרבותית והפוליטית. כך למשל יצאו לאור בתקופה זו בתוניסיה 41 עתונים, במרוקו 20 עתונים, באלג'יריה 8 עתונים ובלוב רק 4 עתונים.

לא פחות חשוב ממספר העתונים חשובה השפה שבה הם נתפרסמו. השימוש בשפה הצרפתית הלך ודחק את השימוש בשפה היהודית-ערבית. הטבלה הבאה תוכל לתת תמונה כמותית של נושא זה:

מספר העתונים בחתך ארץ/שפה

שפה/ארץ	תוניסיה	אלג'יריה	מרוקו	לוב
יהודית-ערבית ³	79	*10	8	9
צרפתית	48	38	17	
עברית	16	—	*4	*6
איטלקית				*5
ספרדית			*10	

(* כולל עתונים המופיעים בו זמנית בשתי שפות ולכן נימנו פעמיים.)

השני, השימוש בשפה הצרפתית היה בעיקרו תוצאה של תהליך המודרניזציה והאימוץ של התרבות הצרפתית. זאת ועוד, השימוש בשפה הצרפתית איפשר מגע הדוק יותר עם החברה הצרפתית והמוסלמית באמצעות הדיאלוג העתונאי, הפעלת לחץ ציבורי על המימשל הצרפתי לשנות או לשפר את השירותים והיחס לקהילה היהודית, כמו גם קשורי גומלין בין תפוצתיים בעיקר עם יהדות צרפת.

השלישי, ראוי היה לבחון גם את מגמותיהם של העתונים השונים כביטוי של המודרניזציה והבנת תפקידה של העתונות. הטל הציג 15 מגמות שונות של העתונים⁴, מביניהן בולטות המגמות הבאות: אינפורמטיבי (76 עתונים), ספרותי (35 עתונים), פוליטי (32 עתונים), ציוני (45 עתונים), תורני (21 עתונים). עתונות היא בדרך כלל אמצעי להעברת אינפורמציה ודעות. מספרם הרב של העתונים על מגמותיהם ונושאייהם מוכיח כי היה קיים בסיס כלכלי והיה מקום לפירסומם של עתונים שיתנו מענה לקבוצות מיוחדות. למשל, האבחנה של הטל בין עתונות נוער לבין עתונות של צופים.

וספרותה ולעסוק בכל האפשרות להפצתה (כבר מניתי עשרה חותמים על "המבשר" ועל עתונים אחרים). בשעתו הופיע עתון ציוני בשפה ערבית-יהודית בשם "אלזאמן" בעריכתו של הסופר הנכבד מר מ. מעארק' – בעתון הזה הדפסתי מאמר שבו ספרתי בקצרה ההיסטוריה של הציונות, של רעיון התחייה הלאומית, של תחית שפתנו וספרותה ועוד: המאמר הזה עשה רושם בחוגים יהודיים שיודעים מכבר את טיבו של האידאל הציוני הודות להשפעת מאמריו של מר מעארק בעתון "אלבסתאן" ששמש בו בתור עורך כט"ו שנים.

פה הגעתי אל הענין שהוא מטרת מכתבי הנכחי! מתכוננים אנחנו לעת עתה ליסד פה אגודה ציונית כללית (השמועה שהובאה ב"העולם" כי נתיסדה פה אגודה ציונית היא מוכחשת. אמנם בעיר ב'ז'ה (Beja) כבר נוסדה "אגודה ציונית מזרחית" המונה לה חברים במספר מועט, כפי חוק הממשלה, אך בטוניס העיר רבתי עם לא נעשה עוד דבר וצריך ליה רשיון מאת הממשלה). בדעתנו כי הציונות הולכת ומתפתחת ורוכשת לה את רוב לבות בני עמנו ומחכים אנחנו לתוצאות טובות. שוחחתי בענין הזה עם העורך דין מר אלפרד ולנסי (Alfred Valensi) ששמעתי אודותיו שהוא מסור הרבה אל התנועה הציונית. הוא נאות לדברי ומסכים ליסוד אגודה ציונית ברשיון הממשלה (וכבר עשינו בשביל זה אסיפה חשאית עם עוד 7 חברים). לעת עתה צריכים אנו לדעת את התנאים הנחוצים להתיסדות אגודה ציונית מקומית. אשר ע"כ הנני פונה אליך אדון נכבד ומבקשך לשלוח לנו את התכנית הבאזילית בצרפתית ובעברית ולהודיענו איך נלך בדרכנו זאת, בקצור ידיעות ואינפורמציות הנוגעות ליסוד אגודה ציונית מקומית ומאת מר הסליחה על טרחו. ממני המחכה בכליון עינים לתשובתו והמשתחוה למול חכמתו הרמה. יוסף בראמי

כבר בהיותו בן 17 יכול היה יוסף בראמי הצעיר לקרוא מאמרים בשפה העברית, להיות מושפע ממאמרים בעתונות ההשכלה, לפעול כמיטב יכולתו להגדיל את מספר המנויים של העתון ואף להקים אגודה ציונית. המאלף והמרתק במכתב זה הוא כי הכותב מתאר, בצורה הברורה ביותר, את ההשפעה העצומה של העתונות על מהלך התפתחותו הרוחנית. אין זו תופעה חדשה והיא נחקרה רבות על ידי יוסף שטרית במאמריו השונים.¹⁰ את פעילותו הציבורית החל בראמי בכתיבת מאמר בערבית-יהודית בעתון "הזמן". לא פלא כי זו הדרך בה בחר בראמי לפרסם את הנושא שכן זו השפה שרווחה בפי יהודי תוניסיה, זה קהל היעד שאלי פנה, וזו גם הדרך היחידה לפרסם את הנושא. יתכן כי בראמי היה מודע לכך שאלפרד ולנסי כבר פירסם מאמרים בנושא הציונות בעתונות צרפתית בתוניסיה ומחוצה לה.

נציב בית"ר וכזכור עורך העתון "היקיצה היהודית", עתן בשם "הדר". ממנו לא נמצאו גיליונות וקיימת רק עדות בכתב לקיומו של עתון זה.

3. העתונאים היהודים בצפון אפריקה, ומבט משווה בינם ובין עתונאים יהודים שכתבו עבור עתונים לא יהודיים או ערכו עתונים לא יהודיים כמו אלי כהן הדריייה, סרג' מואטי או שמעון זאנה.
 4. השוואה בין העתונות הערבית או הצרפתית לבין העתונות היהודית – מגמות, אפשרויות ביטוי, מאבקים, ביטוי של תהליך המודרניזציה.
- פירסומו של הטל הוא מפעל יהודי המצטרף לשורה של פירסומים שאותם חיבר והם משמשים כלי עזר לחוקר ולמתעניין בקורות יהודי צפון אפריקה.

נספח/מכתב שלא פורסם מתוניסיה – לנחום סוקולוב, 1910

למכתב הבא, הנמצא בעזבונו של נחום סוקולוב בארכיון הציוני המרכזי בירושלים חשיבות רבה לתולדות הציונות בתוניסיה שכן הוא מלמד על ראשית המהלכים להקמת האגודה הציונית הראשונה בינואר 1911, היא אגודת ציון. מעבר לכך, ולעצם נושא העתונות, הוא מלמד רבות על חשיבותה והשפעתה של העתונות היהודית המקומית, כמו גם זו הבאה מבחוץ אל תוניסיה בראשית התפתחותה של הציונות בתוניסיה.

תוניס 4 תמוז העת"ר

11/7/10

אל הסופר המצוין מר נחום סוקולוב
ברלין

אדוני ומורי הנכבד!

הנני מרשה לעצמי לערוך לרום מעלתו את הטורים הללן ולהודיענו מכל שיבוא. בן עשרים שנה אנוכי היום וזה לי שלושה שנים מעת שנכנסתי אל היכל ספרותנו, הספרים הראשונים שקראתי ושהתחלתי לדעת על ידם את העניינים הרבים והעצומים המנסרים בחללו של עולמנו היהודי היו ספרי "האסיף" ו"ספרי השנה" שיצאו לאור ע"י כבודו. וירשה נא מר לצעיר לימים כמוני להביע לו את תודתי העמוקה מלב ונפש על הענג הרב ששבעתי ועל ההשכלה והדעת שרכשתי מקריאת מאמריו המצוינים המלאים חכמה ודעת. זוכר אנכי ביוחד ובעונג רב את מאמרו הסטירי וההומוריסטי "טרגיקומדי" ("המבשר"). מורי הנכבד! הנני לוקח לי את הרשיון לכנותו בשם "מורי", ובצדק! כי הלא רק כבודו היה הראשון שהשפיע עלי השפעה כ"כ גדולה לחבב את שפתנו

הכחשה זו מוכיחה כי בראמי קרא יותר מאשר עתון יהודי אחד שהגיע מאירופה וכן את העובדה שהעתונות היהודית שיצאה לאור באירופה היתה אמצעי קשר להעברת מידע אף בין היהודים בתוניסיה.

זאת ועוד, פירסום מאמרים בנושא השפה העברית ורעיון התחיה הלאומית נעשו כבר בעבר, על ידי מסעוד מעארק, ולא על ידי בראמי. בנוסף, בראמי מכחיש מידע שהופיע בעתון "העולם" של ההסתדרות הציונית בקשר לקיומה של אגודה ציונית מזרחית.

6. מעייני היה מורה לעברית שיצא מארץ ישראל לתוניסיה ללמד עברית. אין ודאות כי עתון זה זהה עם העתון המופיע אצל הטל, כתבי עת ועתונים יהודים בצפון אפריקה, תל אביב 1966, מספר 33, שכן אין זהות בין העורכים. אם אכן זה העתון, הרי שהוא יצא לאור פרק זמן קצר ביותר.
7. מסעוד מעארק היה מראשי המשכילים היהודיים בתוניסיה, עורך עתונים ומתרגם. פעילותו העתונאית מחייבת מחקר מעמיק יותר, שכן הוא שימש כעורכם של שישה עתונים שונים, לפעמים בו זמנית לעריכת העתון אל בסחאן.
8. על אלפרד ולנסי, ראה סערון, הציונות בתוניסיה 1918-1948, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 1992, עמ' 77-23.
9. המסמך נמצא בארכיון הציוני המרכזי בירושלים, A 18/13/3, הכותב היה ממקימי ומראשי אגודת ציון בתוניסיה. נולד 1988, נפטר 1924.
10. ראה במיוחד מאמרו: "תנועת ההשכלה העברית במרוקו בסוף המאה ה-19 ותרומתה להתעוררות הציונית". בתוך: י. בן עמי (עורך), מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה, ירושלים תשנ"א, עמ' 313-331.

1. הביבליוגרפיה המעודכנת של העתונות היהודית בצפון אפריקה מופיעה בסוף פירסומו של הטל, עמ' 165-167. לא ראינו טעם לחזור על הרשימה, אלא במקרה של פירסום שאינו מופיע ברשימה זו.
2. דוגמה לכך יכול לשמש העתון Le Defenseur, שגליונות ממנו ניתן למצוא בארכיון בנאנט ובארכיון משרד התוך בפריז והוא אף שימש כבסיס לכתיבת עבודת מ.א. על דרישותיהם של היהודים בתוניסיה בראשית הפרוטקטורט הצרפתי.
3. ריבוי העתונים ביהודית-ערבית עלול להטעות מבחינת הבנתו של תהליך המודרניזציה. מרבית העתונים האלה יצאו לאור בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה. כך למשל, 63 מתוך 79 העתונים שיצאו ביהודית-ערבית בתוניסיה, יצאו לאור לפני מלחמת העולם הראשונה, 16 בין המלחמות ורק אחד לאחר מלחמת העולם השנייה. לפי מיטב הבנתי, רק עתון אחד בשפה זו שרד עד 1961, תופעה הראויה לציון מיוחד (במשך 41 שנים, החל משנת 1920).
4. יש לשים לב כי לפעמים עתון אחד היה בו זמנית גם אינפורמטיבי וגם בעל מגמה פוליטית כלשהי.
5. ז. מעייני, "ספאכס מלפני המלחמה", הארץ, 16 באפריל 1943, עמ' 8.